

SETKÁNÍ BOHEMISTŮ

CIKHÁJ 2004

sborník

**Brno
2004**

FUNKČNOST ZÁJMENA SVŮJ

Jan Krivan

jan.krivan@seznam.cz

Tímto článkem bych chtěl přispět k obohacení problematiky reflexiva *svůj*. Práci jsem proto nepostavil jen na autentickém materiálu, ale pomocí vlastní invence jsem se snažil najít limity používání tohoto reflexiva v češtině.

Problematika zájmena *svůj* byla v české lingvistice již několikrát popsána.¹ Když tyto práce popisují, jak se toto reflexivum užívá, obvykle uvádějí gramatické pravidlo, které v různých obměnách říká, že zájmeno *svůj* „vyjadřuje identitu agentu/nositele děje² a vlastníka objektu tímto dějem zasahovaného“ (MČ 2). Dále se potom zabývají výjimkami z tohoto pravidla, které se snaží kategorizovat.

Užívání zájmena *svůj* je značně rozkolísané. Jednak se samo rozšiřuje do pozic, které mu podle gramatického pravidla nepřísluší, jednak je ze základní pozice vytlačováno nereflexivními zájmeny. Domnívám se, že ze synchronního hlediska by veškeré možné výskyty zájmena *svůj* měly být popsány jako celek. Definování pravidla a uvedení jeho výjimek jsem se proto snažil vyhnout.

Při popisu výskytů zájmena *svůj* vně gramatického pravidla se často hovoří o tzv. zapouštění. Zájmeno je v tomto případě součástí větné vazby, v níž koreferuje se zapuštěným subjektem – větným členem, který by v případě transformace dané vazby ve větu byl subjektem. Problém je v tom, že transformací jedné vazby může být více, někdy je navíc problematické považovat za zapuštěný predikát slovo, které je např. pouhým výsledkem činnosti. Transformace pak v těchto případech není možná, aniž bychom přidali další větné členy. Zapouštění intuitivně funguje, ale je problematické ho popsat. S termíny zapouštění tedy budu pracovat, ale budu je používat pouze z nedostatku jiných názorných termínů.

K popisu zájmena *svůj* přistupuji z konzistentního syntaktického hlediska, které v závislostním stromu zkoumá jednotlivé syntaktické pozice tří větných členů podílejících se na koreferenci.

Pro účely této práce vytvářím následující termíny: pro koreferující člen (reflexivní posesivum *svůj*) termín *koreferent*; pro větný člen, s nímž je koreferováno, termín *koreferát*, pro jejich nejbližší společný nadřazený větný člen v závislostním stromu termín *hlava koreference* (může jím být i koreferát).

K otázce správnosti toho kterého užití zájmena *svůj* podotýkám, že ji nehodlám řešit. Posoudit noremnost jednotlivých případů je nad možnosti tohoto článku a ani to není jeho účelem. Všiml jsem si však sémantické jednoznačnosti, která je předpokladem pro to, aby se neobvyklé kombinace staly v jazyce obvyklými, a tedy nakonec i noremnými.

Distribuce zájmena *svůj* je ovlivněna dvěma okolnostmi:

¹ Podrobný rozbor, který zohledňuje významové odstíny mezi užitím reflexivního a nereflexivního zájmena, byl na českém materiálu proveden Světlou Čmejkovou v roce 1998. Čmejková využívá mj. diskurzivně orientovaného přístupu Olgy Yokoyamy i starších poznatků českých jazykovědců (Trávníčka, Daneše a Hausenblase). Pronominalizací češtiny a ruštiny se do hloubky zabýval Milan Bílý. Reflexivitu a zájmeno *svůj* studuje i Jarmila Panevová.

² Někdy se také uvádí subjekt.

1. syntaktickým vztahem mezi zájmenem *svůj* a jeho koreferátem – tím, zda je tento vztah přímý, nebo nepřímý
2. tím, zda je koreferát ve třetí osobě

1.

Typ *a* – nepřímý vztah mezi koreferentem a koreferátem

Koreferent je přímo nebo nepřímo podřízen hlavě koreference, koreferát je jí podřízen přímo, avšak v jiné větvi stromu než koreferent.

Např. **Petr** má svého psa. Hlavní příčinou je nezájem rodičů o své děti.³

U typu *a* můžeme ve struktuře věty rozlišovat podtypy podle **druhu hlavy**: Buď se jedná o predikát (dále typ P), nebo o jiný větný člen [jedná se často o zapuštěný predikát, může jít ale i např. o substantivum vyjadřující výsledek činnosti] (dále typ ZP).

Další rozlišení se týká **druhu koreferátu**: Buď se jedná o subjekt (dále typ S), nebo o jiný větný člen [může se jednat o zapuštěný subjekt] (dále typ ZS).

Příklady jednotlivých typů v jednoznačném významu:

a-P-S **Petr** má svého psa.

a-P-ZS **Petrovi** nebylo přáno najít svého psa.

a-ZP-ZS Došlo k napadení Petra svým psem. ale i Nebylo možné zajistit doručení obálky ke svému adresátovi.

Kvůli interakci a-P×a-ZP a a-S×a-ZS potom vzniká většina nejednoznačných vyjádření:

a-P-S × a-P-ZS: **Petr** poslal psa za svými kamarády.

a-P-S × a-ZP-ZS: **Petr** byl přítomen napadení Pavla svým psem.

a-P-ZS × a-ZP-ZS: **Petr** neviděl napadení Pavla svým psem.

a-P-ZS × a-ZP-ZS: **Petrovi** nebylo umožněno vidět napadení Petra svým psem.

Protože jiných větných členů může být více, může teoreticky dojít i k vícenásobným interakcím: a-P-S × a-ZP-ZS1 × a-ZP-ZS2: **Petr** nechal Pavla doručovat výrobky ke svým odběratelům.

Typ *b* – přímý vztah mezi koreferentem a koreferátem

Koreferent je v závislostním stromu přímo či nepřímo podřízen koreferátu. Hlavou koreference je koreferát.

Např. Nebylo možné spatřit Petra se svým psem. [kde se svým psem je neshodný přívlastek k *Petra*.] Další příklady: Spatřili jsme psa bez svého majitele. **Petr** se svým psem spatřil Pavla. **Petr** je pánem svého času – pán svého času to má dobré.

U typu *b* je obtížné rozlišovat zapuštěné a nezapuštěné vazby. Uvažuje-li se o zapouštění, je potřeba výchozí věty rozšířit o predikát, který souvisí s kontextem věty, např. vazba *Petr se svým psem* vzniká zapuštěním věty *Petr vede svého psa*. Za zapuštěné je potom nutné považovat všechny věty typu *b*.

³ Tučný řez označuje koreferát, kurzíva hlavu koreference.

Umístění hlavy koreference v syntaktickém stromu rozhoduje o „operačním prostoru“ zájmena *svůj*. Operační prostor je taková část věty, v níž *svůj* může koreferovat s určitým koreferátem. U typu *a* jím může být celá věta (když je hlava koreference predikátem). V případě typu *b* je jí pouze část stromu pod koreferátem. Jestliže se operační prostory dvou zájmen prolínají, může dojít k nejednoznačným vyjádřením. Jestliže jsou naopak dva operační prostory disjunktní, může teoreticky dojít k dvojímu různému užití zájmena *svůj*, aniž by věta byla dvojnásobná: (*Pavel se svým psem*) *potkal* (*Petra se svým psem*).

K užití zájmena *svůj* nedochází, je-li posesivní zájmeno v nominativu nebo součástí vazby, která je v koordinaci se jménem, s nímž koreferuje. ***Pavel a jeho pes potkali Petra a jeho psa.***

Pozn. k lexikalizaci

Můj postoj k lexikalizaci je zdrženlivý. Domnívám se, že pro konzistentní popis by tato otázka neměla hrát zásadní roli. Jako lexikalizovaná označuji pouze ta vyjádření, v nichž zřejmě chybí koreferát nebo vlastněný objekt.

První případ je omezen na ustálená spojení, jejichž součástí je koreferent – *Svým způsobem je to pravda*. Lexikalizované zde není pouze zájmeno, ale celé spojení. Vztah ke koreferátu se vytrácí. Toto mizení je patrné, uvědomíme-li si rozdíl *Svého času to byla největší katedrála*. × *Byla to největší katedrála své doby*.

V druhém případě je vztah objekt=majitel – *Petr je svůj*. Zatímco v prvním případě je zájmeno *svůj* omezeno na jediný tvar, zde se naopak může vyskytnout i v nominativu.

Ve všech ostatních případech se i přes sémantické nuance syntaktické vztahy mezi jednotlivými členy neodchylují od popsaného stavu. Zájmeno *svůj* vždy vyjadřuje určitou míru vlastnění, která se pohybuje v rozmezí pouhého přiřazení objektu ke koreferátu na jedné straně a volného zdůraznění samotného aktu vlastnění objektu na straně druhé.

Lexikalizovanost zájmena *svůj* tedy pojmám jinak než např. Čmejrková 1998. Podle mne věta *Dejte všechny věci na svá místa*. není lexikalizovaná. Jednoznačným koreferátem jsou zde *věci* (místo náleží věcem).

2.

Distribuci zájmena svůj dále výrazným způsobem ovlivňují dvě opozice.

Jedná se o opozice (1) *svůj* × *posesivum 1. nebo 2. osoby*
a (2) *svůj* × *posesivum 3. osoby*.

Např. *Mám svého/mého psa.*
Petr má svého×jeho psa.

Mezi těmito dvěma opozicemi je zásadní rozdíl: opozice *můj/tvůj/náš/váš* × *svůj*⁴ je v silném postavení neutralizovatelná (tedy *svůj* může být nahrazeno nereflexivním

⁴ O problémech s plurálovými tvary viz dále.

zájmenem 1. a 2. osoby, aniž by se zásadním způsobem změnil význam věty). Vztah mezi členy ve větě je nahrazen vztahem, který ukazuje přímo k 1./2. osobě.

Druhá opozice *svůj*×*jeho/jejich* v silném postavení neutralizovatelná být nemůže, protože nereflexivní zájmeno má zde odlišnou (exoforickou) funkci – koreferenci s jinou 3. osobou.

Výhodou nereflexivních posesiv 1. a 2. osoby je jejich jednoznačnost – vždy přímo odkazují buď k mluvčímu, nebo k adresátovi. U reflexiva tato jednoznačnost chybí.

Případů, které hovoří proti neutralizovatelnosti opozice (1), je minimum, a podle mého názoru náleží jazykové periférii.

Pro singulárové tvary Bílý (1981) uvádí příklad [1] *Jsem spokojen s analýzou svých*×*mých* *chyb*.⁵ Při užití zájmena *svůj* analýzu provádím sám, při užití zájmena *můj* tuto analýzu mohl provést i někdo jiný. Tato distinkce je ale diskutabilní.

Jiné distinkce zkoumá diskurzivně orientovaný přístup, který jsem zmínil v první poznámce – tyto distinkce se týkají toho, jak se mluvčí výpovědi identifikuje s výpovědí v samotném procesu řeči. Např. nereflexivní tvary posesivních zájmen 1. osoby se podle tohoto přístupu prosazují tam, kde se jedná o soukromý kontext. Při výběru zájmena však hraje roli více faktorů. Domnívám se, že užití reflexivního nebo nereflexivního zájmena má na konečný význam věty malý vliv.

Trochu komplikovanější je situace u plurálových tvarů *náš/váš*. Zájmena *náš/váš* totiž nemusejí koreferovat jen s mluvčími/adresáty, ale i s celými skupinami, v nichž jsou mluvčí/adresáti obsaženi: Sémantická distinkce je však opět velmi jemná. [2] *Milujme svoji*×*naši* *vlast*. nebo [3] *Budeme sledovat boj svých*×*našich* *reprezentantů*. [Ve třetí osobě je pro mne stěží představitelné, že by někdo vědomě rozlišoval distinkci *Budou sledovat boj svých*×*jejich* *reprezentantů*. Přijmout tvrzení, že tato distinkce se projevuje pouze v první (příp. druhé) osobě, se mi nezdá vhodné.] Další problém dělá distributivnost plurálu: [4] *Všichni koupíme do své*×*naší* *zahrady různé*. V případě *své* může mít každý svoji zahradu nebo všichni jednu společnou, v druhém případě je možný pouze druhý případ.

Nebudeme-li považovat výše popsané sémantické rozdíly za důležité, vznikají všechny sémantické nejednoznačnosti teprve v interakci jednotlivých realizací zájmena *svůj*, a to různě u dvou výše uvedených syntaktických vztahů a různě u každé z opozic.

Některé interakce jsem již popsal při analýze typu *a*, nyní je dokumentuji na autentickém materiálu, který jsem čerpal z prací Světlý Čmejrkové a Jarmily Panevové.

Následující příklady ukazují, že i neobvyklá užití zájmena *svůj* mohou být zcela jednoznačná:

Opozice (2), typ *a*

[5] *Odborníci vylučují, že by mohlo dojít k vylití Dyje ze svých břehů.*

[6] *Pravověrní golfisté tvrdí, že je to ta nejlepší investice do svých dětí.*

[7] *Hlavní příčinou je nezájem rodičů o své děti.*

⁵ Autentické příklady očíslované v hranatých závorkách jsem čerpal ze studií Panevová, Čmejrková a Bílý.

- [8] *Vojenské piloty je stále častěji vidět na pohřbech svých kolegů.*
 [9] *Od hudby neodešel, přinejmenším se mu hodí při uspávání svých malých dcer.*
 [10] *Haškovi nebylo přáno uskutečnit svůj záměr.*

Existují však i příklady víceznačné (některé pouze teoreticky):

Opozice (1), interakce $a \times b$

Viděl jsem (já)^a Petra^b se svým psem.

Není jasné, zda *svůj* koreferuje k subjektu, nebo k objektu. Přímý syntaktický vztah mezi objektem a zájmenem *svůj* silně konkuruje. Jednoznačná je pouze věta: *Viděl jsem Petra s mým psem.* Věta *Viděl jsem Petra s jeho psem.* je jednoznačná pouze v kontextu.

Rozdělení podle stupně jednoznačnosti: můj (=já) > svůj (=já, Petr) + jeho (=Petr, 3. osoba)

- [11] *Máme na lince jednoho posluchače se svým dotazem.*

Opozice (1), interakce $a \times a$

Obvinil jsem (já)^a Petra^a z týrání svého psa.

Jednoznačná je pouze věta: *Obvinil jsem Petra z týrání mého psa.*

Rozdělení podle stupně jednoznačnosti: můj (=já) > svůj (=já, Petr) + jeho (=Petr, 3. osoba)

- [12] *Nejsem příznivcem vylučování (lidí) za své názory.*

- [13] *Položte knihy na svá místa.*

Opozice (2), interakce $a \times b$

Pavel^a viděl Petra^b se svým psem.

Rozdělení podle stupně jednoznačnosti: svůj (Pavel, Petr) > jeho (=Petr, 3. osoba, Pavel)

Opozice (2), interakce $a \times a$

Pavel^a obvinil Petra^a z týrání svého psa.

Policista^a obvinil Petra^a z týrání svého psa.

Rozdělení podle stupně jednoznačnosti: svůj (=Pavel, Petr) > jeho (=Petr, 3. osoba, Pavel)

- [14] *Profesor požádal asistenta přednést svůj referát.*

- [15] *Jan radil Karlovi pozvat svou přítelkyni do kina.*

- [16] *Vychovatelky je (romské děti) odvedou odpoledne do svých rodin.*

- [17] *Prezident omilostnil M. Odložila za způsobení smrti svého otce.*

- [18] *Učinil je závislými na svých dobrodincích.*

- [19] *Uváděli návštěvníky na svá místa.*

- [20] *Ponechávali armádu svému osudu.*

- [21] *Letadlo havarovalo krátce po jeho startu.*

Závěr

(1.) Stále častěji se budou prosazovat tvary nereflexivních posesivních zájmen 1. a 2. osoby. (2.) Zájmeno *svůj* se ve větě prosazuje na místo nejednoznačného nereflexivního zájmena 3. osoby. (3.) Pozice zájmena *svůj* je nejstabilnější tam, kde zájmeno koreferuje se subjektem, jímž není ani mluvčí, ani adresát. (4.) Zatímco

rozšiřování tvarů nereflexivních posesivních zájmen 1. a 2. osoby vede k jednoznačnosti vyjádření, rozšiřování tvarů zájmena *svůj* pomáhá vytvářet vyjádření jak jednoznačná, tak víceznačná.

Popsat uspokojivě všechny možnosti užití reflexivního zájmena *svůj* není jednoduché. Vzhledem k vysoké variabilitě jednotlivých výskytů asi nemůže být tento problém nikdy vyřešen.

Literatura

- Bílý, M. (1981): *Intrasentential Pronominalization and Functional Sentence Perspective (in Czech, Russian and English)*. Lund Slavonic Monographs. Lund, Slaviska Institutionen.
- Čmejrková, S. (1998): *Syntactic and Discourse Aspects of Reflexivization in Czech: The Case of the Reflexive Pronoun svůj*. Issues of Valency and Meaning. Studies in Honour of Jarmila Panevová. Praha, Karolinum, 75–87.
- Panevová, J. (2001): *Problémy reflexivního zájmena v češtině*. In Přednášky z XLIV. běhu LŠSS. Praha, FFUK, 81–88.
- další viz Čmejrková